

Kende B.Hanna. *A kismizett férfinem. Az ősanyaistennőtől a mesterséges anyaméhig.* Budapest: Osiris, 2009. ISBN 978 963 276 037 7. Ára: 2980 Ft.

Kende Hanna könyve elolvasására csak most szántam rá magam. Első látásra ugyanis visszatartott ettől a cím: azt gondoltam, megint egy a nőket kárhóztató könyvvel gyarapodott a magyar könyvpiac, ráadásul nő írta (Esther Vilar, Eva Herman könyvei jutottak eszembe). A címet úgy értettem, hogy nyilván a nők semmizték volna ki a férfiakat, valahogyan mégis ők a hibások mindenért- ahogy Éva és Pandóra az idők kezdetén minden rossz ősoka volt. A cím félrevezető- nem a nők követték el a kismizést!¹ Egy a női öntudat, önbecsülés erősítésére alkalmas nagyívű történetet olvashatunk az ősi női teremtő istennőkről, az anyaságról, a szülés elhallgatott (a férfiak által elfojtott) hatalmáról hatalmas mítoszanyag, antropológiai kutatás bemutatásával. A könyv olvasmányosan van megírva, népszerű és tudományos egyszerre. Nőknek, férfiaknak, feministáknak is ajánlható, már csak azért is, mert jobb egy pozitív alternatíva felmutatása, mint a női (jogos) sérelmek sorolása.

Én más nézőpontból szeretnék írni róla, mint a két 2009-ben megjelent hosszabb recenzió, amelyet ismerek (Pető, Láng). Az alakuló magyar feminista elmélet szempontjából, annak számára szeretném a könyv helyét kijelölni, természetesen saját nézőpontom alapján, melyet filozófiai értelemben kontinentálisnak, hermeneutikainak vagy akár dekonstruktívnak nevezek. Azért is örültem Kende Hanna könyvének, mert saját elvi álláspontomhoz közelállónak vélem. Ő az európai mítosztudomány és antropológia kontinentális (német, francia és magyar) szerzőit használja, főleg a görög mítoszok és filozófia örökségére épít. Érdekes tragédiaelemzéseket olvashatunk női mítoszalakokról, Pandoráról, Antigonéről, Médeiáról, a bakkhánsnőkről, Déméter és Perszephoné (Anyalány) kapcsolatáról, a bibliai teremtés-mítosz két változatáról stb.

A szerző hosszú pszichoterápiás gyakorlattal a háta mögött írta meg a mítoszok és a korai civilizációk központi anyaistennő (Magna Mater) alakjának mai értelmezését, de terápiás tapasztalata a háttérben marad:

¹ Ha az alanyt keresném, ki vagy mi követte el a kismizést a szerző szerint, azt kéne válaszolnom, hogy a természet! Az anyaméh hiánya (az anatómia) lett a férfiak sorsa (pace Freud!), de sikerre, a nők feletti uralomná alakították át, és ha valaki kismizett valakit, akkor az indoeurópai patriarchális civilizációk térhódítása során a férfiak a nőket- mégiscsak! Adekvát címe lett volna a kismizett női nem, vagy a hiányos férfinem, de nem szeretnék egy kevésbé sikerült címen lovagolni!

mintha egy történeti antropológiai kutatást olvasnánk. Interdiszciplináris mű, amely a mitosz kutatás, az antropológia és a pszichoanalízis metszetében helyezhető el. Ennek a hermeneutikai mítoszértelmezési tradíciónak a filozófiai alapjáról manapság H. Blumenbergnél, Ricoeur-nél olvashatunk (Blumenberg 2006, 105), megalapozói között egy fél évszázaddal korábban olyan magyar tudósok voltak, akik az emigrációban nemzetközi tekintélyre tettek szert: a C.G. Junggal közös műveket is író Kerényi Károly és Róheim Géza. Kende Hanna ehhez a Kerényi-féle tradícióhoz nyúl vissza, amelyet a mai francia antropológiával ötvöz és a lacani pszichoanalízistől eltérő, de mégis alapjában pszichoanalitikus utat mutat – bár van, aki ezt kétségbe vonja (Pető 2009) –, egy olyan nőközpontú értelmezést dolgoz ki, amely képes mindkét nemet együtt kezelni.

Ugyanakkor erősen történeti, vallástörténeti alapozású értelmezés: a Nagy Anyaistennő egyik lehetséges magyarázata a mai világban, a legújabb reprodukciós technikák kontextusában, a francia antropológiai tradícióba beágyazva C. Lévi-Strausstól Marcel Détienne-en, J.P. Vernant-on át a magyar származású G. Devereux-ig. Bár Kende értelmezésének alap gondolata nem új, saját véleménye van: azokat a szerzőket sem fogadja el kritikátlanul, akiket nagyra tart - pl. Vernant-t vagy Devereux-t, sőt időnként szinte haragszik a naivan férfiközpontú értelmezéseikért, hogyan képesek nem látni saját elfogultságukat! Némileg csodálkozom azon, hogy bár Franciaországban élt, nem látszik ismerni néhány olyan szerzőt, akik a görög kultúra értelmezésében éppen az általa hiányolt női szempontot tárták fel műveikben: ilyen a történeti antropológus Nicole Loreaux, (Loreaux 1984, 1989), vagy a pszichoanalitikus Luce Irigaray. (Irigaray 1993, 2008)

Kende nőközpontú koncepciójának alaptézise az, hogy a férfiak elfojtott kisebbsértékűségi (sic) érzésük kompenzálására hozták létre a kultúrát, ti. mert nem képesek gyermeket szülni, ezért irigylik a nőket mint szülőanyákat, - emiatt szellemi szüléssel, alkotással egyenlítették ki testi hiányosságukat. De ehhez még a nők lebecsülése, képességeik, természetüknek a férfiakénál alacsonyabbrendűnek nyilvánítása is szükséges volt, mivel alapvetően féltek, szorongtak a hatalmas anyai teremtő-erőtől, hatalomtól- túl kellett kompenzálniuk a tudattalan kisebbsértékűségi komplexust. Kende A. Adlerhez köti a túlkompenzáció terminusát, magát Adler követőjeként azonosítja. Saját javaslata szerint helyesebb kisebbsértékűségi, nem kisebbsértékűségi komplexusról beszélni. . Az alaptézis nem új, Melanie Klein, Freud tanítványa vetette fel először az uterus-irigység fogalmát, a mester pénisz-irigység fogalma pendant-jaként, kiegészítésül: nem csak a nők irigylik a férfiakat, hanem a férfiak is a nőket. Kende a tézis erősebb formáját állítja: szerinte az uterus-irigység a primér, a meghatározó. Hiába kerestem a hozzá hasonló nézetet valló Luce Irigaray említését, aki

egyenesen a szimbolikus anyagyilkosság fogalmát használja arra a kisajátító mozzanatra, melyben Platón *Lakomájának* Szókratésze a testi szülést és testi gyermeket a szellemi-lelki szüléshez és a szellemi termékhez képest alacsonyabbrendűnek deklarálja. Szókratész Kende történetében is alapvető szerepet játszik, de nem csak Irigaray-t, hanem a saját felfogásához közelebb álló Julia Kristevát sem említi, aki a preödipális anya gyerek kapcsolatban mindenható, hatalmas Anya szerepét hangsúlyozza. Lacan is csak egyszer szerepel, ami érthető, hiszen férfiközpontú felfogása Kende nőközpontúságával ellentétes. Talán ennek köszönhető Lacan női tanítványainak figyelmen kívül hagyása? Nehezen elképzelhető, hogy a pszichoanalízisben jártas szerző, ne ismerte volna műveiket. A mű sok helyen vitatkozik mások nézeteivel. Talán érdemes lett volna az ő nézeteikkel is számot vetni. Úgy sejtem, az anyaság témájában Kende inkább a francia Elisabeth Badinter-vel szimpatizál, akinek az anyaság történetéről írt könyve magyarul is megjelent (Badinter 1999).

Kende narratívája nagyívű: az ivaros szaporodás biológiai eredetével indít, a kőkorszaki nőábrázolás (szoborleletek) vallási-kulturális háttérétől a görög mítoszok, tragédiák világán és a kereszténységen át napjaink új reprodukciós technikáig terjed. Simone de Beauvoirra emlékeztet a nők kultúrtörténetének egészét átfogó történeti ív. A történet izgalmas, meggyőző és a női hatalom elfeledett történetéről szól, mai nőknek és férfiaknak egyaránt.

De nézzük meg közelebbről az alaptézist! Freuddal szembeni kritikának látszik- deklaráltan ezzel is indít az előszó: annak bevallásával, hogy nem tudott mit kezdeni a pénisz-irigység fogalmával mint oly sokan a 20. század közepétől kezdődően, hiszen számos Freud-kritika egyik botrányköve ez a fogalom. Ennek ellenére Freud elmélete büvkörében maradt, mivel az ő kultúraelméletére épül, a kultúra mint szublimáció fogalmára, valamint a két nem hierarchizáló, differenciáló szerepére a kultúra keletkezésében. A férfi kultúrát alkot, az emberiség javára munkálkodik, a nő a testi-érzelmi princípiumot képviseli, aki visszahúzná a férfit maga és gyermekei szűk körébe (otthon tartaná), vagyis kultúraellenes erőként funkcionál. Az egyik recenzens, Pető Katalin, aki pszichoanalitikus, nem is tekinti a művet pszichoanalitikus értelmezésnek, kivéve az alaptézist. Ennek a szemléltetésére számos alapvető fogalmat megnevez a mai pszichoanalitikus gyakorlat és elmélet köréből, amelyeket Kende nem használ. Kende műve szerintem sem sorolható egyértelműen a pszichoanalitikus elmélethez, esetleg az etnopszichoanalízis, kultúrantropológia területére, inkább történeti jellegű, interdiszciplináris mű.

Freud kultúrantropológiájának feminista kifordításával állunk szemben – de ugyanazon az elméleti bázison maradván. A könyv végén a

modern reprodukciós technikák lehetőségeiről gondolkodva a jövőtől is az anya-gyermek viszony testiségének pótolhatatlanságát félti – a terhesség, szülés, szoptatás semmivel sem helyettesíthető egyedüliségét. Ezt a modern apák sem érthetik utol, pótolhatják – bár helyesli a gyermekkel törődő ‘tyúkapó’ (papa poule) új jelenségét (Kende 199). Ezzel azt is állítja implicit módon, hogy csak a szülőanya az igazi, az örökbefogadó anya, vagy anyahelyettes apa (gondozó) mind elégtelenek. Furcsa számomra, ill. elfogadhatatlan ennyire a vér szavára, az egyedi anyai, női test gyermekkel való összetartozására hivatkozni, amikor a mai gondolkodás túl van a test-lélek dualizmuson. Éppen a francia gondolkodásban közismert fenomenológia vallja a test és lélek egybefonódásának téziséét. Vagyis ennek értelmében örökbefogadás esetén a gondozó a csecsemővel való korai testi-lelki kontaktus által ‘magáévá élheti’, sajátjává ‘szeretheti’ a nem saját testéből született gyermeket. A néprajzi, antropológiai adatok a férfiak terhességi szimptomáiról illetve a mítoszokból ismerős couvade mind ezt bizonyítják (Kende 93-100). A szerző mintha még a fenomenológia előtti test-lélek dualizmusban gondolkodna, ahol a lelki törődés nem kompenzálhatja a terhesség testi folyamatának hiányát. Ez a dualizmus ugyan nem a hagyományos karteziánus változat, inkább materialistának nevezhetjük -, hiszen Kende a test, az anyai test primátusát képviseli. Természetesen ezzel fenntartja és megerősíti a nő mint testiség és a férfi mint szellemiség, alkotás hagyományát, a számára kedves szerző Platón Szókratésze nyomában! A mai ökológiai gondolkodásban is találkozunk ennek az ősi Föld-Anyá, istennő szimbólumnak a naiv felmagasztalásával (Gaia) – a Nőnek a Természettel való azonosításával, amiből megint csak a női termékenység, szülés primátusa következik (a női hivatás az anyaság, nem pedig az alkotás, munka).

Egy konzervatív női alternatívát kapunk, a testi termékenységét. Bár ezt tarthatjuk elsődlegesnek, de a szellem és kultúra továbbra is a férfiak alkotása, teljesítménye marad, mint ahogy azt Platón *Lakomájának* Szókratésze óta mindig is gondolták – többnyire a férfiak, de a nők is egyetértettek vele, ahogy azt Beauvoirnál a nők történetének kommentálásában is olvashatjuk.

A történeti kutatások szerint is az ismert kultúrák túlnyomó többségében uralkodó patriarchátust valószínűleg megelőzte az írásbeliség korszaka előtti matriarchátus. Ez az antropológiai elméletekben Lévi-Strauss nyomán többé-kevésbé általánosan elfogadott volt². Ennek régészeti és mitológiai nyomain szembetűnők, a krétai ásatások kigyós istennőtől a

² Talán ma már kevésbé elfogadott ill. a feminista antropológia differenciáltabban viszonyul a domináns patriarchátus téziséhez, ahogy pl. Sherry Ortner revidálta saját korábbi Lévi-Strauss hatása alatt álló téziséét (Ortner 2006).

görög mitológia nagyhatalmú nőalakjaiig mint Démétér, Gaia. A szerző egy mai jelentős francia antropológusnőt, Françoise Héritier-t idézi, aki mesterét Lévi-Strausst kiegészítő tézise szerint a két nem ismert hierarchiáját a nemek megkülönböztetett értékbesorolásának (valence différentielle des sexes) nevezi (Kende 22).³ Az idézett helyen Héritier Freud pénisz-irigység tézisével szemben szögezi le a férfiak irigységét és újrafogalmazza, átalakítja Lévi-Strauss felfogását a nők cseréjéről: a férfiak nem annyira feleségüket, mint inkább azok szülőkéességét veszik birtokba. (És ragaszkodnak az afeletti rendelkezéshez, mint azt manapság az abortusz-viták is tanúsítják). Kende nagy mennyiségű antropológiai kutatást épít be könyvébe, főleg Marija Gimbutas az i.e. 7-3. évezredre vonatkozó könyveiből, aki szerint az indo-európai törzseknek a Földközi-tenger környékén való megjelenése előtt ott egy matriarchális kultúra uralkodott, és a hódítók hozták magukkal patrarchális kultúrájukat. A két kultúra találkozása, harca tükröződik a görög mítoszvilágban is: pl. a termékenység tisztelete Démétér mítoszaiban, az eleusiszi misztériumokban, stb.

Érdeemes felidézni a kultúra eredetének egy mai magyarázatát Hankiss Elemér nagyszabású civilizációelmélete szerint. A mű *Félelmek és szimbólumok* c. kötetében (Hankiss 2006) is egy pszichoanalitikus alaptézisre (ti. a kompenzációra) építi az civilizáció eredetére és funkciójára választ adó átfogó elméletét. Az emberi faj egy félelmetes, idegen világban alakul ki, félelmei és szorongásai kompenzálására hozta létre azt a bonyolult építményt, a szimbólumok komplex rendszereit, amit kultúrának, civilizációnak nevezünk. Az alapgondolat, melyre Hankiss is épít, lényegében már Róheim Gézánál megtalálható (Róheim 2001). A veszély, a félelem, melynek leküzdésére az emberiség létrehozta a kultúrát, a szeretet-tárgy elvesztésének veszélye, attól való félelem, hogy magára marad a sötétben (a gyermek, az ember egyedül a félelmetes külvilágban).

A mítoszkutatás, vallástörténet a történeti tudományok körébe tartozik, de Kerényi Károly ennek egy a tradicionális tudományszemlélet határait feszegető változatát képviseli, aki egyik fő alakja Kende művének. Kerényi műveiben találkozott a mítoszkutatás a pszichoanalitikus elmélettel, elsősorban Jung felfogásával, akivel közös műveket is írtak már a negyvenes években pl. Démétér-Perszephoné alakjának a lelki realitásokat is figyelembevevő értelmezéséről. Kerényi művei szembeötlően nagy teret szentelnek női istenalakoknak, valószínűleg ezt a fonalat vette kézbe és fonta tovább Kende. Azok kedvéért, akik kevésbé ismerősek Kerényi Károly felfogásával itt annyit érdemes leszögezni, hogy ő az egzisztenciális mítoszerőtelmezés képviselője, a hermeneutikai filozófia művelőivel (Heidegger, Gadamer, Ricoeur) sok szál köti össze (Dottore 1999). Ezért is

³ Idézi F. Héritier: *Masculin/féminine. La pensée de la différence*. Paris: Édition Odile Jacob, 1996.

soroltam az őt követő Kende művét a a számomra is releváns hermeneutikai tradícióhoz.

De hogyan lett a matriarchátusból, a prehellén domináns anyai teremtő hatalomból (Gimbutas tézise), a görög és egyben európai kultúra ismert patriarchális értékrendje? Ez a fő kérdés! Platón korában már szilárd ez a rend, az ő Szókratésze képviseli. (Songe-Moller). Kende ezzel a kérdéssel fordul Platón *Lakomájának* Erósz-beszédéhez. Arra az alapvető hierarchiára kérdez rá, amit Szókratész Diotimára egy bölcs papnőre hivatkozva állít a szerelem fogalmáról, fajtáiról elmélkedve. Kende itt is egy Kerényi tanulmányt használ. (Kerényi 1995), A plátói szerelem, ill. plátóni erósz rendjében a testi termékenység, a szülés (tókosz) ill. a férfi-női kapcsolat terméke, a testi gyermek alacsonyabbrendűnek van deklarálva, mint a lelki termékenység, szülés, amely férfi és fiatal fiú lelki-szellemi kapcsolatában szül lelki gyermeket, műveket, erényt, tudást (Joó 1996). Szókratész saját tevékenységét bábáskodásnak tekinti, ő gondolatokat segít világra, ahogy azt a plátóni Theaitétosz dialógusban is olvashatjuk. A szülés, szerelem a nemi különbség egyik alapkérdése, a *Lakoma* c. dialógus a pszichoanalitikusok figyelmét megragadta Irigaray-n át Kristeváig, Lacant is ideértve. (Érdekes magyarázatokat kapunk tőlük, melyeket máshol elemzek.) Kende Hanna keresi a szókratészi bábáskodás magyarázatát a mai magyar Platón-kiadásban és csodálkozva kell megállapítania, hogy alig említik, nem tartják fontosnak (Bárány 2000). Máshol sem talált erre tudományos magyarázatot, de ez talán a kereső (Kende) hibája. Kerényi Károly évtizedekkel korábban írt műve és Kende könyve közötti időben ugyanis megjelent egy a szerelem-szülés *Lakomában* található koncepciójáról éppen férfi-női különbséget kiemelő magyar tanulmány – e e sorok szerzőjétől – de sajnálatomra Kende Hanna számára ismeretlen maradt (Joó 1996).⁴ Nem beszélve arról, hogy a nemzetközi szakirodalomban számos kiváló elemzés született és nemcsak a feminista elméleten belül, hanem a main stream fórumain!

Platón valóban az európai idealista, aszketikus tradíció szülőapja (a kereszténységet is beleértve) mint a lélek primátusának és a test lenézésének megalapozója. A *Lakoma* kontextusában a nőt a szerelem alacsonyrendű, testi formájához rendeli hozzá, míg a lelki szerelem (Platónnál az igazi, tiszta, égi szerelem) két férfi között jöhet csak létre, ahogy M. Foucault is ezt emelte ki (Foucault 1999, 229 kk.). A férfiak lehetnek azok, akik a testi szépség keltette vágyukat intellektuális kutatássá szublimálják, és a tudomány és az igazság iránti szerelemben lelkileg egyesülnek. A tudomány

⁴ Miglena Nikolchina művében a címe alapján nem keresné senki, pedig behatóan foglalkozott a tókosz 'szülés' kérdésével ill. azzal, hogy miért éppen egy nőtől, Diotimától származik a plátóni erósz elmélete? (Nikolchina 2000, 120-130).

homoerotikus köreiből a nők idegen elemnek számítanak. Hipparchiának is csak férfiruhában sikerült Platón Akadémiájába bejutni, pedig arra vágyott, hogy fonás helyett filozófiával foglalkozzon (Le Doeuff). Kende Hanna ebbe a férfitradícióba helyez vissza minket, amikor a kultúrát egészében a férfiak szublimációs, túlkompenzáló tevékenységének tekinti és bennünk az anyai termékenységet emelné vissza ősi, központi pozíciójába. Pedig elképzelhetetlen, hogy a nők minden korban ne lettek volna a kultúra részesei, átadói, - még ha csak kevés számú női alkotó nevét őrizte is meg a kánon. Erről a mechanizmusról nemcsak Virginia Woolf írt a *Saját szobá*-ban, hanem Beauvoirnak is van egy kevésbé ismert írása, *Women and Creativity* (Beauvoir 1966). Ahogy Pető is rámutat, Kende nem tesz említést sem a női kreativitásról (Pető 2009), bár az elmúlt négy évtizedben számos feminista mű született ebben a témakörben, tehetjük hozzá. Szerencsére az elmúlt négy évtized feminista kutatói egyre több alkotó nőt hoztak vissza a feledés homályából (pl. Gubar-Gilbert az irodalom, M. Ellen Whaite a filozófia területén).

A könyv végén a szüléssel kapcsolatos mai kérdések kerülnek sorra. A mesterséges megtermékenyítés már nem is kérdés, átlagos orvosi gyakorlattá, valósággá vált. A klónozás, a művi uterusban előállítható gyermek elméleti lehetőségéről Kende véleménye az, hogy ez a női/anyai test feleslegessé válásának férfi-fantáziáját valósítaná meg, ezért nőellenes, másrészt antihumánus a gyermek/utód szempontjából. Ez az álláspont nem meglepő, hiszen már a férfiak testi-gonozói szerepét sem igazán tudta Kende elfogadni vagy helyeselni. Nem látom annyira evidensen nőellenesnek ezeket a lehetőségeket, miközben egyetértek Kendével abban, hogy a mai tudományos kutatások is alapvetően a férfi-tudósok szemléletét tükrözik és negligálják a nők beleszólási, döntési jogát ezek alkalmazásába. A nők politikai mellőzése megnyilvánul pl. az abortuszhoz való viszonyban is, amennyiben inkább férfiak hajlamosak a női testet a magzat hordozó edényének tekinteni és a magzati élet elsődlegességét deklarálni. Mi lenne a két nem viszonyával, ha a férfinak már utódláshoz sem lenne szüksége a nőre? - kérdi a szerző. A másik lehetőség, hogy a nőnek sem lenne szüksége a gyermekhez egy férfire, már realitás a sperma-adományozás révén - ami a férfiak a feleslegessé válási szorongását idézheti elő, de csak egy adott nő viszonylatában! Ebből a mai szempontból érthető Kende címválasztása a férfiak jövőbeli kismizettségéről - de ez alig nyom a latban a nők évezredek elnyomása, a patriarchátus történelmi tradíciójának súlya mellett! A férfiak utódnemzésben való mellőzhetőségének lehetőséget sem látom rosszabbnak, mint a nőket a művi uterus perspektívájában - emellett még szükség lesz mindkét nemre a létrejött utód szerető gondozásában, az átvitt értelmű szülőségben, még ha nem is a heteroszexuális párra. Az új

reprodukciós technikák hatására a két nem viszonya biztosan át fog alakulni-nem feltétlenül rosszabb irányban a szexualitás- terhesség- szülés-nevelés/szülőség összefüggéseinek megváltozásával. Rajtunk áll, hogy milyen új értelmet adunk neki és az új tudományos-technológia lehetőségekkel hogyan élünk.

Joó Mária (ELTE BTK Fil. Int.)

Hivatkozott művek

- Badinter, Elisabeth. 1999. *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17-20. században*. Debrecen: Csokonai.
- Bárány István. 2000. *Platón Theaitétosz*. Fordította, a jegyzeteket és a kommentárt írta B. I. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- De Beauvoir, Simone. 1987. „Women and Creativity.” *French Feminist Thought: a reader*. Ed. T. Moi, Oxford and New York: Blackwell.
- Blumenberg, Hans. 2006. *Hajótörés nézővel*. Ford. Király Edit. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Devereux, George. 1982. *Femme et mythe*. Paris: Flammarion.
- Dottore, Renato. 1999. „Kerényi Károly Enrico Castelli nemzetközi filozófustalálkozóján.” *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi J. György (szerk) Budapest: Osiris Kiadó, 207-236.
- Foucault, Michel. 1996. *A szexualitás története*. 2. kötet. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Hankiss, Elemér. 2006. *Félelemek és szimbólumok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Irigaray, Luce. 1993. *An Ethics of Sexual Difference*. Ford. C. Burke, G.C. Gill. London and New York: Continuum
- Elena Tzelepis, Athena Athanasiou, szerk. 2010 *Rewriting Difference. Irigaray and “the Greeks.”* Albany: State University of New York
- Joó Mária. 1996. „A platóni eros-ról feminista interpretációk kapcsán.” *Magyar Filozófia Szemle* 1996/3-4: 1-30.
- Le Doeuff, Michele. 1991. *Hipparchia’s Choice. An Essay Concerning Women, Philosophy etc.* Trans. Trista Selous. Oxford.
- Kerényi Károly. 1984. „Prótagonosz Koré.” *Halbatatlanság és Apollón-vallás*. Budapest: Magvető, 427-471.

- Kerényi Károly. 1995. *Az égei ünnep: Tanulmányok a 40-es évekből*. Ford. és válogatta Kocziszky Éva. Budapest: Kráter Műhely Egyesület.
- Láng Júlia. 2009. „Egy anatómiai hiányosság története.” *Élet és Irodalom* (júl.3.) VII. évf. 27. 2011 júl 25 http://es.hu/langh_julia;egy_anatomiai_hianyosság_tortenete;2009-07-06.html.
- Loraux, Nicole. 1993. *The Children of Athena: Athenian ideas about citizenship and the division between the sexes*. Ford. Caroline. Levine. Princeton: Princeton University Press.
- Loraux, Nicole 1995 *The Experiences of Tiresias: The Feminine and the Greek Man*. Ford. Paula Wissing. Princeton: Princeton University Press.
- Nikolchina, Miglena 2000 *Jelentés és anyagyilkosság Virginia Woolf Julia Kristeva olvasatában*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Ortner, Sherry 2006. „So Is Female to Male as Nature to Culture?” Henrietta Moore, T. Sanders (szerk.) *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology*. Oxford: Oxford University Press, 437-443.
- Pető Katalin. 2009. „Egy túlkompensált világ.” 2009 december *Holmi*. 2011 jún. 23. <http://www.holmi.org/2009/12/peto-katalin-egy-tulkompensalt-vilag-kende-b-hanna-a-kisemmizett-ferfinem>
- Róheim, Géza. 2001. *A kultúra eredete és szerepe*. Ford. Balázs-Piri T. Budapest: Animula. Songe-Møller, Vigdis. 2002. *Philosophy Without Women: The Birth of Sexism in Western Thought*. Ford. P. Cripps. London and New York: Continuum